

88/2

[Obraz přitele]

PODOBBA PŘÍTELE

AREBATOV, BOGOMOLOV, HUNLACIKIJ, ŠACHNABAROV A ZASLAVUSAJA

o období stagnace
o zahraniční politice
politologii, sociologii
a socialismu a lidskou tváří

listopad 1988

8.2

PRAVDA. 17.10.1988

Ředitel Ústavu pro USA a Kanadu AV SSSR - akademik
G e o r g i j A r b a t o v

OTEVŘENÁ POLITIKA, JEDNÁNÍ, ODZBRŮJENÍ - diskusní tribuna

Jestliže v našich vnitřních věcech se otevřená politika začala prosazovat společně s přestavbou a někdy ji předbíhala, v zahraniční politice bylo všechno složitější. Mělo to mnoho příčin. Především - omezenost informací. Informace o vnitřní politice byly v předchozím období sice také nemilosrdně potlačovány, ale změny tam proběhly rychleji, než v záležitostech mezinárodních a tím spíše vojenských.

V jistém ohledu je to přirozené a dokonce oprávněné: tyto věci mají svoji specifiku, která nedovoluje veřejně vše odhalit a umožnit naprostou "průzračnost" ve všech ohledech. Vždyť na mezinárodní scéně nemáme co činit jen s přáteli, ale i s protivníky, se kterými vedeme skutečný boj a nepatří k jeho pravidlům vykládat všechny karty na stůl.

Je tomu tak i proto, že mnohé zahraničně politické záležitosti se týkaly a týkají zájmů třetích zemí a vyžadují delikátnost při veřejném posouzení (anebo dočasné pozdržení takového hodnocení). A konečně v jistém ohledu (a někdy v mnoha ohledech) působí zvyk, setrvačnost a někdy i zlátný zájem.

Avšak nehledě na to - hlavní směry nového vývoje se již začaly prosazovat: otevřená politika začala zasahovat do sféry zahraničně politické i vojenské a rozvíjet se i zde. A to nejen v podobě nasmělých novinových článků a formulování otázek vědeckými odborníky. Důležitější byla takřka jako "kritika činem" - kritika chyb, kterých jsme se dopustili v minulosti a to tím spíše, že byly přehodnoceny dřívější salubní pozice a také byly podniknuty smělé praktické akce v politice. Souběžně začalo tvářit hodnocení závažných zahraničně politických problémů v duchu nového myšlení v oficiálních vystoupeních a principiální formulování otázky na XIX.stranické konferenci, kde se hovořilo o nedostatecích a chybách v této sféře.

Nastolení této otázky bylo umožněno na vědecko-praktické konferenci Ministerstva zahraničí SSSR, která se konala v červenci t.r. a které se zúčastnili spolu s diplomaty i naši vojenští činitelé, vědci a novináři. Zdá se, že pro rozvoj otevřenosti v zahraniční politice byla tato konference bezprecedentní událostí. Stane se jistě závažným předělem pro probuzení zahraničně politického myšlení a pro otevření diskuse o důležitých otázkách zahraniční politiky. Bylo by si přát, aby analogickou akcí provedlo i Ministerstvo obrany.

Konference však připomněla, že tradice, způsoby a přístupy, prosazující se od počátku 30.let ve sféře zahraniční a vojenské, nelze v žádném případě považovat za normační pro socialismus. Na dlouhou dobu jsme jakožto zapomněli a jen poté, když do našeho života vtrhla přestavba a otevřená politika, jsme si vzpomněli, že Říjnová revoluce znamenala základní převrat v tom smyslu, že dříve zakázané sféry se staly pro občany všeobecně přístupné. Socialismus zrodil novou otevřenou diplomacii, neboť ve svých prvních aktech zrušil diplomacii tajnou a zavázal se, že před očima svého vlastního národa i národů jiných bude dělat otevřenou zahraniční politiku. Nebyla to fráze: Lenin a jeho spolupracovníci chápali tento problém velmi vážně, přičemž vycházeli z toho, že síla socialismu je v uvědomělosti mas, v tom, že masy všechno vědí, všechno mohou posoudit a všechny kroky podnikají uvědoměle. Proto se tito lidé domnívali - a jak se později ukázalo - zcela práve - že otevřená diplomacie napomůže tomu, aby socialismus odolal, zvítězil a zajistil si důstojné místo v mezinárodních vztazích.

Otevřená diplomacie samozřejmě nevyklučovala důvěrná jednání, utajenost při přípravě smluvních pozic anebo při diplomatických sondážích. Ale zahraniční politika ve svém celku a dokonce diskuse, předcházející té nebo oné velké politické akci, byla otevřena pro nejširší veřejnost. V tomto smyslu byla mladá sovětská republika skutečně unikátním státem, který se zásadně lišil od jiných.

Vzpomeňme ostré diskuse o Brestlitevském míru, která probíhala před očima všech, boje proti těm, kdo zastával koncepci "revoluční války", diskuse o porážce z války s Polskem, vzpomeňme na Janovskou konferenci, na veřejné spory dvacátých let

o vojenské doktríně a o hlavních směrech budování vojenského průmyslu. A to už nemluvíme o tom, že za Leninova života a možná ze setrvačnosti ještě nějaký čas po jeho smrti se zveřejňovaly údaje o počtu a složení ozbrojených sil.

To vše existovalo dlouhou dobu a bylo chápáno Komunistickou stranou a celou zemí jako normální jev. A nejenže tím nebyly poškozeny naše zájmy, ale naopak se významně zvýšila efektivnost naší zahraniční politiky a nejenže nebyla snížena obranyschopnost SSSR, která byla tehdy ve srovnání s jinými zeměmi velmi nízká, ale dokonce se zvýšila.

Takové chování na mezinárodním fóru upevňovalo pozice prvního soc.státu na světě, protože nebylo zapotřebí věnovat nadbytečně velkou část omezených zdrojů na válečné účely a SSSR se přitom vystříhal závažných chyb v diplomacii a vojenských věcech.

Tyto stránky z historie naší zahraniční a vojenské politiky je nutno připomenout našim současníkům. Není-li to nutné z jiného důvodu, pak alespoň proto, abychom se dozvěděli, co se v tomto ohledu považovalo za možné a normální v leninském období budování socialismu a co se do našeho života vetřelo z "čertovou pomocí".

Tišívé a ve své podstatě antisocialistické tradice uzavřené zahraniční politiky, prosazované silou v období stalinizmu, zůstaly z jakéhosi důvodu nedotčeny XX.sjezdem. A v období stagnace (i když ne všechny roky, které jsou přiřazovány k tomuto období, byly poznamenána stagnací ve stejné míře), tyto tradice supertajnosti a ještě spíše mnohovýznamného mlčení se změnily ve zvyk. Nehybnost se prosazovala ve všech sférách, ale obzvláště jí byla zasažena oblast zahraniční politiky a obrany. Vyrostly celé generace lidí, kteří se nezamýšlejí nad škodami, které tato praxe způsobuje socialismu a zájmům země - a dokonce o tom nesají ani tušení.

Uzavřenost v oblasti zahraniční politiky a obrany - to je dědictví, kterého se zřikáme. A vědecko-praktickou konferencí Ministerstva zahraničí SSSR je možno chápat jako pozvání k vážnému rozhovoru o dozrálých problémech, jejichž posouzení se připravuje v tisku.

O jednomu problému bych chtěl hovořit podrobněji. Ve svém vystoupení hovořil s. Ševarnadze také o nutnosti dále rozvíjet teorii a praxi diplomatických jednání. V této spojitosti ministr připomněl výzkumy, prováděné v Ústavu USA a Kanady AV SSSR. Chtěl bych zde vyjádřit některé myšlenky, které jednak patří mně osobně a jednak se do nich promítly závěry z těchto výzkumů. Především tedy k otázce odzbrojovacích jednání. Nespokojenost s průběhem a způsobem vedení těchto jednání vyjadřovali už mnozí a poměrně dávno. Byla kritizována bezvýslednost mnohých jednání, jejich zdoluhavost a také fakt, že ne vždy pomáhají zastavit nebo alespoň zabrzdit horečné zbrojení, přičemž však vytvářejí iluze, jakoby se cosi podnikalo a tím chlácholí veřejnost a parlamenty.

Důvody pro tuto kritiku jsou nemalé. Tento stav věcí je zplozen samotnou politikou a záměry jednajících stran (anebo alespoň jedné z nich). Ale čím dál víc se vytváří dojem, že sám "model" jednání je v čemsi vadný a v nějakém ohledu neodpovídá obtížným okolům, které před ním stojí.

Tento model (samozřejmě s jistými modifikacemi) byl převzat z oblasti obchodu. Schema je prosté: nejdříve se vznesou maximální požadavek, stanoví se nejvyšší cena a potom nastává úporné handrkování. Během salouvání strany učiní jedna druhé ústupky a vyjde si částečně vstříc. Nakonec je vše korunováno salovou.

Tento prověřený model má jistou logičnost. Odřáší navíc jakési obecné zákonitosti lidského a politického chování: každý by chtěl získat maximum, ale jelikož i v životě i v politice je třeba spokojit se s možným, napřed se lidé pokouší získat vše, ale pak zmírňují svůj apetit a souhlasí s "rozumně dostačujícím".

Avšak zkušenosti 70 - 80 let, jak se mi zdá, vyvolávají pochybnosti o smysluplnosti takového modelu, zvláště pokud je uplatňován v oblasti odzbrojování.

Proč?

Za prvé proto, že tento model předpokládá dlouhé salouvání a tím i velkou časovou ztrátu. Tím je diplomatické jednání o odzbrojení odsouzeno k velmi pomalému tempu. Rejová technika a obranný systém se naopak rozvíjejí vzrůstajícím tempem. V důsledku toho jsme nuceni probírat na jednání nikoliv dnešní nebo

zřejmější problémy, ale problémy veřejné.

Za druhé: "Zboží", o kterém se vede jednání, není ani textil, ani obilí, ani stroje, ale bezpečnost. a velmi závažné národní zájmy. Je zcela přirozené, že při vznesení prvních návrhů se každá strana snaží dokázat druhé straně, že to, co sama navrhla, je absolutně správné a absolutně nezbytné pro zabezpečení jejích životních zájmů (jinak by přece její postoj nebyl chápán vážně). Když se to mnohokrát opakuje - a to nejen při samotném odzbrojovacím jednání, ale také ve veřejných projevech politických představitelů, pak je politicky neobyčejně obtížné ustoupit od prvních, hned na počátku vyhlášených požadavků. Je to tím obtížnější, že pozice, zaujímané při jednáních, zpravidla krystalizují jako důsledek vnitřních bojů a představují kompromis mezi různými zájmy a silami a vždy existují strany, které jsou dokonce zainteresovány na tom, aby dohoda byla porušena v tom či onom bodě anebo aby vůbec dohody nebylo dosaženo (například vojensko-průmyslový komplex, který značně zesílil v poslední době v USA). V důsledku ústupků je pak snadněji možno zkompromitovat dohodu v očích veřejnosti nebo parlamentu, kterému je postoupena k ratifikaci. Jinými slovy: v samotném nynějším modelu jednání jsou zaprogramovány vážné obtíže při vypracování a ratifikaci smlouvy, protože předpokládané ústupky se mohou vykládat kterýmkoliv dezagogem jako "zrada" národních zájmů.

Za třetí: kvůli dlouhému trvání a složitosti jednání se sám jeho proces nutně byrokratizuje. Každý jednací stůl je něčím na způsob úřadu, zasahujícím svými kofeny kamsi hluboko do byrokratických struktur jiných úřadů. Dříve nebo později podléhá tendenci úplného odtržení od počátečního cíle a začíná pracovat sám na sebe podle známých Parkinsonových zákonů.

Jedny nebo druhé projevy těchto negativních stránek existujícího modelu odzbrojovacích jednání vidí každý, kdo bedlivě sleduje jejich průběh posledních 20 let.

Co by bylo možno navrhnout místo nich? Zdá se, že život už nabízí vhodnější model. Model, ve kterém po jistém delším nebo kratším období konzultací na úrovni expertů, odpovědných pracovníků min.zahraničí a jiných úřadů, musí být dosaženo v určité otázce nebo skupině otázek násadní dohody na nejvyšší anebo velmi vysoké úrovni (t.j. na úrovni ministrů zahraničí). To má své

ospravedlnění vzhledem k velké politické a obranné závažnosti problémů, řešených při odzbrojovacích jednáních.

Na této vysoké úrovni by se mohly dávat odpovídající konkrétní direktivy těm, kdo ve velmi krátké době má převést tuto smlouvu do jazyka právně propracované dohody. Když je zpracovává taková dohoda, představitelé se rozejdou a jednání se uzavírá až do doby, kdy představitelé dostanou direktivy k novým jednáním. To je velmi důležité. Jestliže nebylo dosaženo zásadního ujednání na nejvyšší úrovni, jednání o odzbrojení se vůbec nemají vést. A když bylo tohoto ujednání dosaženo, jednání se znovu otevírá a vede se pro a do vypracování další konkrétní smlouvy atd.

Dá se říci, že tato metoda už byla v jisté míře vyzkoušena. První pokusy už byly učiněny při jednáních o smlouvách o obranném strategickém valu, i když ne vždy důsledně. Mnohem rozhodněji byla tato otázka položena Sovětským svazem na sovětsko-americkém setkání v Reykjavíku. Bohužel kvůli stanovisku americké strany se tehdy nepodařilo dosáhnout dohody. Zato zcela úspěšný byl tento nový přístup během přípravy smlouvy o raketách kratšího a středního doletu.

Další aspekt tohoto problému se týká "otevřenosti" odzbrojovacího jednání. Američané z důvodů jistého politického záměru a my kvůli starému zvyku jsme vedli jednání důvěrně. Pro jisté jejich aspekty je to snad žádoucí a důvěrnost jednání bude v tomto směru zachována i nadále. Ale ne ve všech směrech. Zkušenost 70 - 80 let poskytuje anebo důvodů k vášnému zamýšlení.

Za první: džentlmenská dohoda o důvěrnosti jednání nebyla americkou stranou vždy důsledně dodržována. Naopak: pomocí šikovně organizovaných "úniků" Američané velmi často dezinformovali veřejnost a vykreslovali obraz jednání o pozici stran ve zkrácené a pro sebe výhodné podobě.

Za druhé: stávalo se, že odzbrojovací jednání, prohlášené za důvěrné, se začalo ve svůj opak. Tak to bylo například s jednáním o snížení stavu ozbrojených sil ve střední Evropě.

Vzniká otázka, zda mělo smysl tak dlouho nahrávat Američanům (jednání se vedla od r.1973), abychom se s nimi potom podělili o pochybnou slávu účastníků bezvýsledných patnáctiletých jednání. A my jsme jim nahrávali; nahrávali jsme jim

už jenom tím, že jsme hráli hru, jejíž pravidla nám Američané vnutili. Taková situace je třeba se vyhnout.

A nakonec za třetí: i na jednáních o odzbrojení, když oddělíme důvěrné od nedůvěrného, musíme brát v úvahu, že jsme vstoupili do období otevřenosti a že tato otevřenost se týká věcí nejen vnitřních, ale i zahraničních - a tedy i záležitostí zbrojení a odzbrojování. Proč to, co sdělujeme americké straně, zůstává zpravidla tajemstvím i pro experty, kteří byli pověřeni, aby vysvětlovali a hájili sovětské postoje? Proč na jednáních systematicky bývají delegace kongresu USA, ale nikoliv delegace Nejvyššího sovětu SSSR? Proč komise Nejvyššího sovětu pro zahraniční věci se poprvé "setká" s problémem, až když se smlouva má ratifikovat, ale nemá možnost vyjádřit své mínění v průběhu jednání, stejně jako se vyjadřuje o jiných politických otázkách? A možná by mělo smysl vytvořit v Nejvyšším sovětu také komisi pro otázky obrany?

Nastalo období, kdy tyto otázky musíme řešit v rámci politické reformy, demokratizace a rozšíření veřejné informovanosti. Dané úvahy se vztahují také na jednání o snížení stavu obyčejných zbraní a stavu ozbrojených sil v Evropě, o jejichž započetí usilujeme. A co víc: podle starého modelu tato jednání vést nelze. Je to především proto, že sám předmět jednání bude mnohem složitější. Vždyť se bude hovořit o nejzávažnějších druhích zbraní a o ozbrojených silách, jejichž stav bude nutně porovnat a k tomu bude zapotřebí najít vhodné měřítko.

A kromě toho při těchto jednáních bude zapotřebí ve větší míře než dosud brát ohled na geopolitické, geostrategické a jiné faktory. A konečně jednání nebude vedeno mezi dvěma zeměmi, ale za účasti více než dvou desítek zemí.

Některé problémy, které tak vzniknou, jsou zřejmé už nyní. Například to, že nemůže být uzavřena jediná všezahrnující smlouva, jak to bylo v případě smlouvy o raketách středního a kratšího doletu a strategického obranného valu. Bude se spíše jednat o jakýsi soubor smluv, které budou následovat jedna za druhou v jistém sledu a které budou řešit ten nebo onen konkrétní problém, ale budou zároveň posunovat kupředu celou frontu jednání. Sovětské návrhy předpokládají právě takový přístup a dokonce formu-

lují jistá saluvní stadia a komponenty. Další otázky je ještě třeba prostudovat a přediskutovat.

V mezinárodních vztazích, zahraniční politice a tím spíše v otázkách zbrojení a odzbrojování dozralo mnoho otázek, které vyžadují analýzu a diskusi. Přitom rozbor musí být realistický a diskuse musí vycházet ze zásad nového myšlení. "Model" jednání o odzbrojení je jen částí tohoto komplexu - přitom nikoli ta nejdůležitější.

Konec konců je naivní předpokládat, že prostřednictvím těchto jednání, které západ chápe nikoliv jako prostředek ke skončení horečného zbrojení, ale jako nástroj pro jakousi jeho "regulaci", dospějeme do světa bez jaderných zbraní a bez násilí. Do tohoto světa nás může přivést jen radikálně změněná zahraniční a vojenská politika dostatečného počtu vlivných zemí a jejich cílevědomé snahy, všestranné upevnění Organizace spojených národů a další závažné změny. Jednání budou samozřejmě důležitou součástí tohoto procesu, jestliže dohody dospějí do stadia smlouvy.

Ředitel Ústavu ekonomiky světové socialistické soustavy AV SSSR
akademik O. B o g o m o l o v

KOMMUNISTSKÁ PRAVDA 21.7.1988 Článek Neděje a obtíže
SOVĚTSKÁ KULTURA 12.7.1988 " Stálé sebeobnovování

Úryvky z interview pro Komsomolskou pravdu

Problém, jak se mi zdá, spočívá v tom, že mnohé socialistické země začaly budovat novou společnost pod silným vlivem toho modelu socialismu, který se vyvinul v SSSR a který dnes vyžaduje přestavbu. Je to totiž model nižšího typu, založený na direktivním řízení, vylučující rozvoj skutečných zboží - peněžních vztahů a skutečného trhu.

Jestliže bychom hovořili o politickém systému, je to rovněž model, kde direktivní metody nahrazovaly rozvoj demokracie a širokou účast mas při rozhodování. Nemí spora o tom, že tento model byl nejen příkladem, ale dokonce byl jiným zemím vnucován, protože vztahy mezi soc.zeměmi byly budovány na těchto zásadách demokratického centralizmu, jaké byly uplatňovány ve vnitropolitických záležitostech: podřízení centru, vnucování zkušeností a snaha unifikovat svět socialismu. To v minulosti vedlo ke konfliktům. Stačí vzpomenout událostí r.1948, když se Jugoslavie ocitla mimo socialistický tábor - a to právě proto, že nechtěla bezmyšlenkovitě kopírovat tento stalinský model, který se stal div ne jediným vzorem.

Nyní byly v mnohých zemích odhaleny škodlivé důsledky vývoje v rámci tohoto modelu. V různé dobu a s různým úspěchem byly činěny pokusy opustit tento model a jako první se asi touto cestou vydala Jugoslavie. Právě proto byla tak dlouho odsuzována, neboť její zkušenost se nevešla do vytvořených představ. Z toho plyne i všemožné lepení hanlivých nálepek. Avšak pak proces pokračoval a v 60.letech se v řadě evropských soc.zemí uskutečňovaly hospodářské reformy. Nyní se hledání rozšířilo i na politickou nádstavbu. Proto se dnes hovoří nejen o ekonomických, ale také o politických referacích.

Rozvoj socialistického světa s sebou přináší i různé ideové proudy a různé přístupy ke společenskému uspořádání. Setkáváme

se takříkajíc se stalinským proudem a s neostalinizmem, který je nyní charakterizován upouštěním od krajních a nejzrádnějších opatření - např. masových represí atd., ale přitom zachovává podstatu direktivního řízení, které odcizuje pracující od výrobních prostředků a od politické moci.

Spolu s tím však vidíme velmi mocný proud, který stále mohutní a který je možno charakterizovat jako proud obrozenecký. Klade si za cíl pozvednutí socialismu na vyšší kvalitativní úroveň, čímž mu dodává druhý dech. Domnívám se, že v budoucnosti tento směr nabude převahy.

Otázka: Bude revidována praxe, která se vytvořila ve vztazích mezi SSSR a soc. zeměmi - jak v ekonomice, tak i v politice? Vždyť jste sám řekl, že direktivní metody panovaly také mezi soc. zeměmi a jestliže vezmeme v úvahu, že SSSR zaujímá dominantní postavení, není těžké se domyslet, kdo komu poroučel.

S podobnou praxí se už skoncovalo a v tomto směru mělo velký význam pracovní setkání vedoucích představitelů členských zemí RVHP, které se konalo v listopadu 1986. Na něm SSSR podtrhl, že je třeba zachovávat zásadu rovnoprávnosti, vzájemné výhodnosti a nevmešování do vnitřních věcí. Bylo řečeno, že vnučování vlastní zkušenosti cizím zemím je zcela nepřipustné. A nyní skutečně pozorujeme, že země demonstrují svou samostatnost při hodnocení a v přístupech k mnohým problémům. Unifernita postojů - to nebyla silná stránka činnosti RVHP. Právě nyní, při diskusích o reformování mechanismu spolupráce v RVHP, se setkáváme s velkou různorodostí názorů. Dříve to bylo netypické a jestliže se názory rozcházel, nikdo se nesnažil to vybuchovat, ale naopak zretušovat. Nyní se při střetnutí názorů rodí nej-
správnější řešení.

Otázka: Až do dnešní doby se nepodává zcela objektivní hodnocení toho, co probíhá v soc. zemích. Čím je to vyvoláno a nakolik je to oprávněné?

Myslím, že je to důsledek našich předchozích názorů a starých stereotypů. Vždyť v minulosti kterákoliv myšlenka, která byla zveřejněna v tisku na adresu jiné země, se přijímala div ne jako oficiální pozice vlády a ÚV KSSS. Zdá se mi to ne-normální, protože neexistují takové otázky, které by nemohly být předmětem vědecké analýzy - a tudíž nebylo by nikdy možno

veřejně hovořit o závěrech z této analýzy. Zatím však tato témata zůstávají jakoby tabu, i když nejsou tajemstvím pro veřejnost - jak na Západě, tak i v soc.zemích. Neboť společnost i tak získává informaci a tvoří si vlastní názor. Ale já si myslím, že tato situace se bude postupně napravovat. Pro věc socialismu a pro rozvoj teorie socialismu je v každém případě zapotřebí větší svobody při posuzování těchto otázek.

Úryvky z interview pro Sovětskou kulturu

Otázka: V jedné ze svých knih píšete, že v současnosti probíhá kolektivní hledání nového modelu socialismu, odpovídajícího nové epoše a jejími revolučními proměnami v technice, kultuře, informatice... Avšak u nás byl termín "model socialismu" proskribován.

Ještě máme v dobré paměti období, kdy se užívání tohoto kacířského termínu byli lidé označováni za revizionisty. Ti, kdo si to dosud myslí, jsou v zajetí setrvačnosti anebo plně nechápou, o čem je řeč.

Kdysi buržoazní politologové široce využívali myšlenky o "národních modelech socialismu" nebo o "národním komunismu", aby diskreditovali tvrzení o obecném významu některých stránek zkušeností SSSR. Politický sayst těchto postupů byl zřejmý. Byl podroben ostré kritice a od těch dob se zafixoval předsudek proti samotnému pojmu "model": byl to prý termín "obsazený" buržoazní ideologií.

Avšak vlna demaskování myšlenek "národních modelů" zašla do jiné krajnosti: vedla k otevřené apologetice zkušeností SSSR. Stává se nemístnou a navíc ideologicky a politicky škodlivou: toužebnou, jak naše země propadala stagnací, nastávala deformace mnohých socialistických zásad a hodnot a rozšiřovala se trhлина mezi přáním a skutečností. Kromě toho dvacet let stará diskuse o "národních modelech" byla spekulativní. Přecházela mlčením některá "nepříjemná" fakta z historie vztahů mezi SSSR a lidově-demokratickými zeměmi z konce 40. a počátku 50.let. Jako by se mechanicky nekopírovala sovětská zkušenost, když se spolu s nesporně kladnými prvky přenášely i naše chyby a deformace.

Vedlejšími produkty této kampaně je podezřívavost k pokusům vědců bratrských zemí zkoumat národní specifiku při socialistické výstavbě. Těch, kdo byli ochotni věnovat se této problematice, bylo stále méně.

Otázka: Dlouhou dobu se předpokládalo, že může existovat jen jeden model socialismu, neboť jeho podstata jako uceleného a jednotného společenského organizmu je všude stejná. Tvrdilo se, že hlavní rysy nové společnosti jsou nejen logicky předjímany, ale taky potvrzeny životem.

Nezdá se vám, že budování socialismu podle tuhých modelových kritérií určených teorií, může mít těžké následky? Například technokratismus nebo voluntarismus. Vždyť stanovení cílů "shora" se odrazí v politice. Propaganda se zvrhává na moralizování nebo na manipulaci lidským vědomím a sociální vědy zabíhají do doktrinářství.

Neuhlasím, Pokusy předvídat vývoj do všech podrobností hrozí mnohým nebezpečím. Zkonstatované představy o novém zřízení a různé předauky - to je také výsledek teoretického diskřtátu. Kdybychom se znovu pustili do vypracovávání detailních představ o budoucnosti - neznamenaloby to zaprogramovat předem překážky budoucím pokolením? Mnohem rozumnější je hledat orientační body v zobecnění reálné praxe a poučení z minulosti. Pak model socialismu dostane podobu dynamickou, otevřenou všemu novému. Ne-zvratné musí zůstat jen "nosné sloupy": překonání odcizení člověka od výrobních prostředků a moci, řízení společnosti v souladu se zájmy pracujících a za jejich bezprostřední účasti, sociální a národní spravedlnost a kultivování tvůrčích sil osobností.

Otázka: Rozvoj socialistických zemí byl narušován krizemi a konfliktními situacemi, jak známo, už od 50.let. Čím to vysvětlujete?

Především koncepce a praxe socialismu obsahovala řadu zjednodušených a proto chybných předpokladů - například o roli trhu, vztahu demokratismu a centralismu, významu družstevního vlastnictví či o roli osobnosti a jejích zájmů. Docházelo k odtržení mocenského aparátu od mas, chyběla otevřenost... Ospravedlnovat tyto chyby nedostatkem zkušeností není možné. Ještě během války se někteří představitelé bratrských stran v emigraci vyslovovali

pro soužití tří sektorů - státního, družstevního a soukromého a v souvislosti s tím formulovali nové teze o politické organizaci společnosti. Určitou dobu byly tyto zásady dokonce uskutečňovány, ale v r.1948, po roztržce s Jugoslavií, byly prohlášeny za projev nacionalismu a pravičácké odchylky.

Otázka: Dlouhou dobu existoval "optimistický" názor, že krize je jev jednorázový, že je to náhodný nedspěch a výsledek neodpuštělných chyb toho kterého vůdce. Ostrost protikladů a konfliktů byla přičítána vlivům imperialistické propagandy, třídního boje v kap.zemích a jiným vnějším faktorům. Jistě je nelze prostě ignorovat. Nepřispělo však jejich absolutizování k tomu, že nevznikla potřeba včasného rozeznání rostoucího napětí?

Ano. Proto v řadě socialistických zemí se obvykle hledalo východiště z předkrizových stavů se značným zpožděním, když provedení reformy už bylo velmi obtížné. Vznikaly bolestivé situace, jež konzervativní síly kladou za vinu přestavbě.

Hledání nového modelu socialismu je hledáním cesty vpřed. Nejenže už bylo započato, ale má internacionální povahu. Předem je možno říci, že tento proces bude složitý a dlouhodobý. Sotva se vyvarujeme chyb a některých přehmatů. Nová řešení bude nutno několikrát prověřovat v praxi. Proto je tak důležité, aby se ve společnosti ujal názor, že reformy jsou nepřetržitý proces sebeobnovy společnosti, ve kterém nově bojuje se starým. Názor, že socialismus je otevřená společnost, otevřená všemu novému, připravená k tvůrčímu hledání.

F j e d e r B u r l a c k i j byl za éry Chruščova konzultantem ÚV KSSS a nyní pracuje jako politický dopisovatel Literaturnoj gazety a současně zastává funkci předsedy Komise pro mezinárodní spolupráci v oblasti humanitárních otázek a lidských práv při Sovětském výboru za evropskou bezpečnost a spolupráci. V Novinách LITĚRATURNAJA GAZETA č.37 z 14.9.1988 byl zveřejněn jeho článek "Brežněv a rozvrácení procesu táni". Překlad článku brzy vyjde v Týdeníku aktu- alit ve zkráceném znění. Jeho závěrečný odstavec s obecnou úvahou o typu nových vedoucích pracovníků přinášíme v úpl- nosti.

Umění řídit je nejobtížnější druh umění ze všech včetně krásných umění a umění vojenského. Válku s fašizmem jsme začali vyhrávat tehdy, když na místo Vorušilova, Ruděnného, Timošenka a Kulika nastoupili Žukov, Rokossovskij, Koněv, Mereckov a Tolbuchin. Totéž platí v politice. Přestavba znamená nahrazení kádru brežněvovského typu talentovanými lidmi se smyslem pro vše nové, kteří budou schopni provést radikální obrat a ne- stráčet přitom ze zřetelů daleké perspektivy. O kritériu spo- lečenské užitečnosti a elementární morálky ani nealuvě. Stručně řečeno : potřebujeme mistry řídicí práce a nikoliv tovaryše anebo dokonce jen lenivé uživatele prestiže, sociál a privilegií.

Vnější záruka toho, že nedojde k recidivě brežněvovštiny - to je nalezený a stranou nyní uskutečňovaný socialistický plura- lismus. Jeho model byl propracován už v leninském období. Nyní však máme možnost jít značně dál. Dřívější obavy, že otevřená politika může zajít do krajnosti - a ty jistě doprovázejí obec- ně zdravý proud - neodrážejí starost o socialismus, ale mají původ v autoritářské politické kultuře.

Zde více než v čes jiném narážíme na konzervativní tra- dice. Ruská politická kultura netrpěla pluralismus názorů a svobodu kritiky vládní politiky. Teprve po revoluci r.1905 se objevil malý průlom. Avšak ani potom nebylo možno ve skuteč- nosti kritizovat ani cara, ani carismus, ani existující řád.

Po revoluci byl jako jeden z prvních dekretů vydán de- kret o opatřeních proti kontrarevolučnímu tisku různého zamě- ření. Toto opatření však bylo označeno za dočasné, neboť bylo

spojováno se zosílením třídního boje. Neméně typické je i to, že brzy po skončení občanské války se Lenin vrátil k dřívějšímu pojetí, podle kterého strana do svých programů zařazovala právo na svobodu vyjádření názoru. Pluralismus uvnitř strany, odborů, sovětů, zemědělských sdružení a zvláště v oblasti kultury byl běžnou normou a důležitou stránkou období NEPU. Byl však smeten spolu s NEPEm koncem 20. let. Chruščov se zasadil o obrození této otevřenosti, ale Brežněv ji znovu pohřbil.

S naším pluralismem je spojena i záruka práv menšiny - cožpak jsme se na vlastní zkušenosti nepřesvědčili, jak je to důležité? Revoluční přestavba, alespoň ve svém počátečním stadiu, se opírala o ideje, názory a vůli nikoliv většiny, ale menšiny. Tak tomu bylo v podstatě vždy, když je řeč o boji nového se starým. Nejpanenštější ze všech historických demokracií - demokracie aténská - rozhodla: Sokrates musí vypít jed. Pij, Sokrate, pij, vždyť to vyžaduje většina! A cožpak u nás ve 30. letech se Stalin neopíral o vůli většiny? Nebudeme hovořit o jeho spolupracovnících - s těmi problémy nebyly. Dokonce Chruščov, mocný odpárc kultu osobnosti, se upřímně a až do sebezapomenutí účastnil hromadného pronásledování z vůle většiny. Většina tvrdila: Bucharin nemá pravdu. Jdi tedy, Nikolaji Ivanoviči, neohlížej se, kulka už si tě najde.

A v nejhovětší době Brežněv - cožpak byl sám? K němu vzhlížela absolutní většina aparátu, protože od něj dostávala všechno: hodnosti, tituly lauretů, akademické platy, chaty, úplatky. Podě porovaly ho i ty sociální vrstvy, které bez obav šily a ještě dnes šijí na účet bezpracných zisků.

Čím zajistit menšinu, její vůli, zájmy a názory? Menšinu, která se dnes zdánlivě mýlí, ale zítra se má stát hlavním nositelem pokroku? Jenom osobními právy - ve straně, ve státě a v jiných strukturách politického systému: svobodou myslet, mluvit, psát, hledat pravdu a zasazovat se o její uznání - jiné cesty není.

Jistě: ani menšina není uchráněna před chybami. Proto musí znát své místo a počítat s vůlí většiny. Bez toho neexistuje kázeň a pořádek - ani v jedné organizaci, ani v jednom státě. Menšina si tudíž máš dělat nároky jen na autonomii v rámci statu quo. Ale samotná autonomie, přesně vymezená zákonem a

politickou praxí, se může stát velkým výdobytkem naší demokracie.

V oblasti vědy a kultury je zaručení práva menšiny věc samozřejmá, i když se zde u nás také vyskytovalo nemálo byrokratického násilí. Ještě nám nevymizelo z paměti, jak většina pronásledovala genetiku, haněla teorii relativity a kybernetiku, zavrhovala děz a ještě více rokenrol, ničila díla abstraktního umění a vymycovala sociologii a politologii. Bnes už jakoby všem bylo jasné, že trojnásobné vraždy se dopouští ten, kdo zabíjí myšlenku. Vědy ale jsou i jiné oblasti, které se dotýkají sféry moci a politiky a kde je obtížné zaručit autonomii menšiny v zájmu alternativních řešení. Zde je nutný velmi jasný a přesný zásah skalpelem zákonodárce, neboť musí brát v úvahu souhrn názorů a zájmů většiny a menšiny, t.j. skutečný socialistický pluralismus.

A nakonec - pryč s patolizaly z politického života! Asi všichni političtí vůdci všech národů milují pochlebování. Avšak naši představitelé z dob Stalina a Brežněva měli rádi podkuřování toho nejhrubšího kultovního řešení. A to nikoli proto, že by věřili v takovou chválu, ale proto, že se jim líbilo sebepo-
nižování těch, kdo na ně pěl ódy, jejich přiznanost a podřize-
nost. Někteří naši domácí Fouché a Talleyrandové prošli všemi
politickými režimy jako nůž máslem a nyní horečnatě podnikají
pokusy o sebezáchovu.

Bohudík vedení naší země se nyní ujali a ujímají lidé, kteří mají jasný program rozvoje země a kteří do středu zájmu postavili radikální politickou reformu. Máme naději, že započalo formování nové školy politického vůdcovství a nové demokratické kultury všeho lidu. V tom je spolehlivá záruka proti recidivě stalinských a brežněvevských tradic.

PRAVDA 26.9.1988

Prezident Sovětské asociace politických věd, člen-korespondent Akademie věd SSSR G. Š a c h n a z a r o v

VĚDA O POLITICE. Poznámky ze XIV.světového politologického kongresu ve Washingtonu

(Úvodní část článku je věnována vzniku marxistické filozofie, leninismu a nemarxistické politologie.)

Už ke konci 20.let a zvláště v 30.letech... začal být oficiálně šířen názor, podle kterého všechno nemarxistické se označovalo za nevědecké. Jelikož to křiklavě odporovalo textům zakladatelů našeho učení, ve kterých se s hlubokou detou hovořilo o filozofech minulosti, ve vztahu k nim se začala používat formule o "přijatelnosti do určité míry": bylo dovoleno je označovat za prozíravé lidi, kteří dokázali formulovat jisté do-
~~spěšky~~spěšky. Bylo možno se pochvalně vyjádřit o Hegelovi a Feuerbachovi, Smithovi a Ricardevi, Saint-Simonovi, Fourierovi a Owenovi, ale s nezbytnými výhradami, takže byli prezentováni jako lidé, jejichž málem jediný historický význam spočíval v tom, že připravili půdu pro marxismus. A ti, kdo žili v 19. nebo 20. století a kdo nesdíleli marxistické názory anebo je vysvětlovali po svém, nikoliv v duchu oficiální tradice (například tak zvaní neomarxisté), byli buď ignorováni, nebo byli označeni za falešné proroky. V důsledku toho se ze zorného pole naší politologie fakticky vytratil tak významný vědec, jako byl Max Weber, Italové Pareto a Mosca a mnozí jiní, kteří se významně zasloužili o rozvoj politické teorie a metodologie.

Jestliže epiteton "buržoazní" spojení se slovem "věda" u nás znamenalo, že to vlastně vůbec není věda, ale hotová magie nebo šarlatánství, pak "u nich" se stejný smysl vkládal do pojmu "marxistická". V letech "studené války", kdy panoval slepý antikomunismus, se kritický vztah k těm nebo oněm politickým akcím Sovětského svazu a jiných socialistických států automaticky přenášel na marxistickou teorii. Mnozí politologové na Západě, kteří byli vychováni v duchu nejen ideologické, ale i "teoretické

nesnášenlivosti", neměli představu o jejím skutečném obsahu a to způsobovalo, že jejich výzkumy měly jednostranný a omezený ráz.

Stráty tedy utrpěly obě strany - avšak nejvíce se všecko sama věda, která je ve své podstatě jednotná a nedělitelná a která objektivně existuje proto, aby se dobrala pravdy.

Avšak kdybychom i odložili po léta kultivovanou nesnášenlivost, zůstává pochybnost: je možná jednotná věda, jejíž předmět se nachází v samotném epicentru třídního boje? Odpověď bude záporná, jestliže budeme stát na sektářských pozicích, a bezvýhradně kladná, jestliže budeme pamatovat na to, že cílem socialismu je blaho celé společnosti a nikoliv jediné třídy a že zájmy lidského rozvoje stojí nad jakýmkoliv třídními zájmy. Nové politické myšlení, které v plné míře restaurovalo tuto základní poučku marxizmu-leninizmu, otevřelo cestu pro překonání "velkých rozkolů" ve vědě.

Rozumí se, že to vůbec neznamená zřítí se specificky dvou základních proudů společenskovědního bádání - marxistického a nemarxistického, o různých školách a směrech, existujících uvnitř každého z nich anebo na poli nikoho, ani nesluvě. Boj idejí a soutěž koncepcí - to je přirozený stav vědy, bez něhož je odsouzena na neplodnost. Avšak musí to být vědecká polemika a nikoli zápas na život a na smrt, kterou strany vedou proto, aby zničily jedna druhou. Podobně jako dnes nikde nesluví o existenci kapitalistické nebo socialistické, západní nebo východní fyziky nebo zeměpisu (a vždyť existovaly i takové výstřelky), je třeba přiznat i existenci jednotné politologie.

K tomu nás vede nejen zdravý smysl, ale i aktuální společenská potřeba. A společenská potřeba představuje velkou a nepřekonatelnou sílu, které na své cestě dokáže odvrhnout jakékoliv předsudky. Právě to se stalo v jednom ze dvou hlavních politologických odvětví: při zkoumání mezinárodních vztahů. Vždyť všechny realie současnosti - formování vzájemně závislého světa, jaderné nebezpečí, zostření ekologických a jiných globálních problémů - to vše naléhavě usměrňuje země a národy k navazování spolupráce, aby byla zachráněna a aby se rozvíjela civilizace. A započaté pozitivní procesy jsou zákonitě provázány

hledáním obecných teoretických přístupů k úkolům odzbrojení, zajištění bezpečnosti, likvidování konfliktů a budování nového politického a ekonomického systému.

Když se navrátíme k Washingtonskému kongresu musíme konstatovat, že tato problematika v něm zaujímá významné místo, přičemž byl pozorován zcela nový jev: odborníci se neomezovali jen na vyjádření svých názorů, u kterých pak zůstávali nehledě na to, co bylo řečeno jinými, ale vypracovávali společný přístup k aktuálním otázkám mezinárodní politiky. V průběhu kongresu bylo dosaženo dohody o vytváření mezinárodních kolektivů pro přípravu vědeckých referátů a doporučení vládám a mezinárodním organizacím.

Jestliže si všimneme obsahové stránky, pak ve středu všech diskusí o mezinárodních otázkách bylo nové politické myšlení a to, jak při řešení problémů, se kterými se lidstvo potýká na konci XX. století, bude možno prakticky uplatnit fundamentální myšlenku o celistvosti vzájemně propojeného světa.

....

Při vysvětlování naší pozice jsme zdůrazňovali, že zvláštností nového myšlení je jisté propojení protikladných prvků současného rozvoje. Priorita všelidských zájmů v žádném případě neznamená, že budeme ignorovat národnostní nebo sociální potřeby, ze kterých se v konečné podobě skládá souhrnný zájem světového společenství. Nové myšlení není elitární, ale hluboce demokratické, nepředsazuje neupřednostňuje žádné státy nebo národy, společenské vrstvy nebo politické proudy na úkor jiných tak, že by ukazovalo jediný způsob, a jehož pomocí se lidstvo může vyhnout sebezničení a zároveň zajistit pokrok civilizace.

Mír - svoboda - solidarita - rozvoj: to jsou symboly, které schematicky vyjadřují podstatu nového politického myšlení.

Zvláště je třeba zdůraznit, že globalizace politické vědy se postupně šíří za meze mezinárodní problematiky, kde se i do dneška nějak podařilo navazovat součinnost, i když zdaleka ne tak intenzivní, jako nyní.

Jedním z nejnázornějších příkladů je to, jak byla na kongresu projednávána otázka lidských práv. Na rozdíl od dřívějška, kdy toto téma se měnilo v prostředek propagandistické přestřelky, odborníci provedli užitečnou srovnávací analýzu socialistické

a demokratické koncepce občanských práv a jejich stavu v různých zemích. Byla vyjádřena a podporována myšlenka o vypracování mezinárodního kodexu lidských a občanských práv.

Nezůstala nezasažena novým prouděním ani sféra výzkumu politických systémů. Při veškeré různosti východisek, základní "materiál" vědy a její metodologický arzenál tvoří společnou bázi, o kterou se opírají vědci přistudiu politického procesu. Volební systém, poměr mezi zákonodárnými a výkonnými orgány moci, mezi orgány, reprezentujícími stát a státním aparátem, otázky politického vůdcovství, kontrola dodržování ústavy, způsob výběru a rozložení kádrů, boj s byrokracií a se zvykem obsazovat významné funkce podle styků či příslušnosti, soudně - právní řád - to vše a mnohé další aspekty politického procesu v jejich svérázné podobě, kterou získávají v různých státních zřízení, se staly předmětem společné analýzy v auditoriích Washingtonského kongresu.

Marxistická koncepce státnosti vychází z toho, že socialismus by měl zdědit všechny dobré demokratické instituce a tradice, vytvořené člověkem během jeho tisíciletého vývoje, které byly vybojovány lidovými masami v jejich boji za ekonomické zájmy a politická práva.

V minulosti jsme slyšeli, že po nastolení socialismu není možný pokrok v demokratických systémech Západu, že zdroje demokratičnosti se zde vyčerpaly a dělnická třída je pouze schopna v zoufalém boji hájit pozůstatky demokratických svobod před útokem monopolistické reakce. Podobný přístup krajně zjednodušoval situaci a byl ve skutečnosti shistorický. Dnes vidíme, že politický systém v kapitalistických zemích získává mnohé nové rysy pod vlivem značných změn v ekonomice a sociální struktuře společnosti. Buržoazie sice má stále v rukou hlavní páky politického panství, ale dělnická třída a pokrokovému táboru jako celku se podařilo uhájit a někde i prohloubit demokratický obsah tradičních politických institucí.

A je zcela pochopitelné, že dnes, kdy se u nás provádí hluboká reforma politického systému, zasluhuje si pozornosti a studia zkušenost socialistických zemí i všech zemí ostatních, aby byla zjištěna možnost tvůrčího uplatnění této zkušenosti.

Z tohoto hlediska Washingtonský kongres, kterého se zúčastnila reprezentativní delegace sovětských vědců, přinesl mnoho zajímavého. Mezi sovětskými a americkými politology byla uzavřena dohoda o provedení společného srovnávacího výzkumu některých aspektů fungování politických systémů SSSR a USA.

Je třeba říci, že i naši zahraniční kolegové projevíli velký zájem o proces demokratizace sovětské společnosti a o přestavbu. "Kulatý stůl" věnovaný této otázce, byl jednou z nejvíce navštěvených akcí a začal se ve skutečnosti v tiskové konferenci sovětských odborníků. Byli zahrnuti otázkami, týkajícími se XIX. Všeobecné konference KSSS a očekávaných změn v sovětském politickém a právním systému. V diskusi, která pak následovala, převládala pozitivní vztah k plénovaným opatřením, i když pozornost byla též věnována velkým obtížím, které bude nutno překonat na cestě reform. Ve skutečnosti byla řeč o těchto problémech, které se nyní otevřeně projednávají v našem tisku.

Stojí za připomínku, že podle názoru některých západních politologů by se jejich politické systémy také měly reformovat. "I my potřebujeme přestavbu," řekl jeden z nich a jeho slova byla uvítána souhlasným potleskem.

Své dojmy z kongresu politologů bych chtěl uzavřít praktickým poznatkem: i vnitřní potřeby, spojené s reformou politického systému a demokratizací naší společnosti, i potřeby vnější naléhavě připomínají, že je třeba pozvednout na novou úroveň politické výzkumy v naší zemi. V posledních letech bylo v tomto směru uděláno nemálo: v řadě republik vznikly pobočky Sovětské asociace politických věd a tato asociace společně s Ústavem státu a práva AV SSSR vytvořila Středisko politických výzkumů, vydala několik monografií a mezi jiným první učebnice politické teorie, vydávají se ročenky, svolávají se sympozia a naši vědci se účastní mnohých politologických akcí v zahraničí.

Avšak zatím se neřeší mnohé velké úkoly, bez nichž se politologie nemůže konstitovat jako samostatný vědní obor, který splňuje současné požadavky. Má na mysli otázky, které už nejednou připomínal náš tisk: zavedení přednášek z politické teorie nebo jejích základů na společenskovědních fakultách,

vydávání politologického časopisu, obhajevání doktorátů a kandidatur z politologie, což vše umožní, aby byly cílevědoměji připravovány vědecké kádry. Perspektivně, až se k tomu vytvoří podmínky, je třeba také posoudit možnost vytvoření politologického ústavu.

Tyto návrhy nevybočují z rámce procesů, které probíhají v zemi a odpovídají požadavkům na hlubší poznávání a přetváření sovětské společnosti, ke zvýšení našeho přínosu do světové politiky.

Politologie je nepotřebná a dokonce je škodlivá pro autoritářské režimy. V podmínkách demokracie se stává podstatným prvkem politické kultury, jednou z podmínek intenzivního politického života společnosti.

OGONĚK č.41 z října 1968

Interview Valerije Vyžutoviče, dopisovatele Ogoňku, s akademičkou T a ě á n o u Z a s l a v s k o u, prezidentkou Sovětské sociologické asociace, ředitelkou prvního sociologického ústavu VCIOM (Vsesojuznyj centr izučeniija obščestvennoje aněniija) a členkou Mezinárodního fondu za přežití a rozvoj lidstva, kde spolupracuje s dalšími sovětskými představiteli - A.D.Sacharovem, D.S.Lichačovem, R.Z.Sagdějevem, J.P.Velichovem a metropolitou Pitirimem.

x x
x

LID ZACHOVÁVÁ MLČENÍ

"Kacíři a inkvizitoři"

V.V. Začneme tímto hořkým konstatováním:

"... Nepřítomnost veřejného mínění, lhostejnost ke každému závazku, spravedlnosti, právu a pravdě..." A.S.Puškin. Jako by to bylo řečeno včera. Máme za sebou dvacet let stagnace, "naprostého všelidového souhlasu" a "hlubokého uspokojení". Tyto pocity a nálady, o kterých se tvrdilo, že charakterizují veřejné mínění, jen komicky a sautně podtrhovaly jeho absenci. Budete muset přiznat, že sociologové se přičinili o vytvoření takového portréta současné společnosti, který lichotil originálu s úslužností dvorního malíře.

T.Z. A žurnalisté psali jen pravdu?

V.V. Ne všichni. Mnozí bohužel také psali podle diktátu "zákazníka".

T.Z. No a sociologové také ne všichni. Nelze hovořit pouze o stavu sociologie, ale spíše o stavu společenských věd vůbec. Historie, filosofie, polit. ekonomie a např. literární věda nejsou v nejlepší stavu. Krajní ideologizace těchto věd změnila vědce v obsluhující personál, který pracoval podle zásady "co račte?" Politická "angažovanost" vědy nezřídka vedla k falzifikaci a k tomu, že výsledky výzkumů byly "přistříženy" podle předem daných směrnic. V poslední době bylo politickým vedením země řečeno mnohé připomínek na adresu společenských věd. Ve velké většině

jsou oprávněné. Avšak když hodnotíme dnešní situaci, musíme vidět její příčiny, kořeny a mechanismy jejího vzniku.

Kdybychom se ztotožnili s některými výroky v tisku, pak hlavní vinu za dnešní ubohý stav vědy mají vědci, kteří v ní pracují. Podle těchto názorů to byli oni, kdo upadali do dogmatizmu, ustupovali před konjunkturou, rozvíjeli scholastické úvahy, vzdalovali se od skutečností a projevovali myšlenkovou zbabělost. Dělali to proto, že prostě byli špatní vědci. Je to však skutečně tak? Jistěže ne. Příčiny stagnace naší filozofie nebo polit. ekonomie není možno hledat uvnitř těchto věd, ale mimo ně. Každá společnost má tu vědu, kterou chce mít a jejíž rozvoj umožní. Jaká je společnost, takové jsou její společenské vědy. V SSSR ještě před 50-60 lety stalinští funkcionáři určili, jaká má být filozofie, historie, polit. ekonomie a každý neopatrný pokus (může však být věda opatrná?) vyjít z přesně vymezeného prostoru byl energicky znemožněn.

Ideologičtí dohlášeři pronásledovali "kacíře", požadovali od nich, aby se zřekli svého vědeckého přesvědčení. Ti, kdo odmítali, byli odstraněni a jejich jaena jsou dnes všeobecně známá. Mnozí z těch, kteří je měli následovat, se káli a zřekli svého přesvědčení, aby se vyhnuli osudu svých předchůdců. Proto ptát se, odkud se mezi společenskovědními odborníky bere tolik kariatů, konjunkturalistů a přizpůsobivých lidí je svého druhu farizejství. Tyto "kádry" se kovaly desetiletí. Sociologie byla obzvlášť pronásledována.

V.V. Pokusme se upřesnit, kdy to začalo. Každá věda prochází svým středověkem a svou renesancí. Například ve 20. letech byla sociologie váženou disciplínou.

F.Z. Nejen ve 20. letech, ale ještě před revolucí, od konce 19. století. V rozvoji této vědy carské Rusko nezaostávalo za západními zeměmi. Mnozí ruští sociologové byli marxisty. Podávali objektivní, nepřikrášlený, vědecký obraz společnosti. Byly to právě jejich výzkumy, které se staly základem zemské statistiky, chválené Leninem. Vladimír Iljič v prvních letech sovětské vlády nepřestával upozorňovat na velkou závažnost konkrétních sociálních výzkumů pro demokratické zřízení...

V tehdejších letech se konkrétní sociální průzkumy prováděly široce a cílevědomě. Podle názorů odborníků byl nejvýznamnějším sociologem tohoto období Bucharin. Bohužel je obtížné se o tom přesvědčit, protože jeho práce byly až do nedávné doby nedostupné čtenářům a například já osobně je neznám. Přitom článek svého kolegy, který analyzuje Bucharinovy sociologické studie, jsem četla, protože mi byl zaslán k recenzi. Vzniká zajímavá situace: sovětský čtenář ještě nezná Bucharinovy práce, není obeznámen s jeho konstruktivními názory, ale článek, který ho kritizuje, je už hotov: "Nechápal... nechtěl prostudovat..." A to se týká historické osobnosti, kterou Lenin považoval za největšího teoretika strany. Kdy už se konečně naučíme elementární úctě k cizímu úsudku, koncepci, způsobu myšlení? Vždyť bez toho věda nemůže existovat! Zkrátka: v zemi existovala seriózní teoretická sociologie, ale naší doby se nedožila.

V.V. Kdy začalo její pronásledování?

T.Z. Samozřejmě v období "velkého přelomu", který je nyní řadou historiků považován za kontrarevoluční Stalínův převrat proti leninské gardě. Nastoupila násilná kolektivizace, započalo krvavé rezkulašování a místo dostatku nastal hlad. V tom období vláda samozřejmě nemohla potřebovat objektivní analýzu sociální skutečnosti. Potřebovala naopak něco jiného: důkazy o existenci nexistujícího, prohlášení černého za bílé a naopak. Ale pomocí konkrétních sociologických výzkumů se to nemůže podařit. Vždyť jestliže ekonomická věda se opírá především o zobecněné a předem zpracované statistické údaje, sociologie se obrací přímo na občany a při zachování metodických požadavků má k dispozici maximálně pravdivou a žádným zprostředkováním nezkrácenou informaci. To je pro nás velmi nebezpečná situace. Zbývá ještě cenzura a je také možno klást překážky průzkumům ... což jsme zakusili sami na sobě.

Ať je to tak či onak, sociologie byla jednou z prvních věd, které se staly obětí stalinského režimu. Pokud vím, ve 30. letech byla v zemi vydána jen jedna sociologická knížka, monografický průzkum z vesnic Moldavské SSR, který prováděli Kotov, Arinová a Losevová. Musím říci, že jsem měla štěstí. Když jsem skončila ekonomickou fakultu, nastoupila jsem do ekonomické

kého ústavu AV SSSR, kde se mým prvním vědeckým konzultantem stal Grigorij Grigorjevič Kotov, vedle něj seděla Xenie Vasiljevna Losevová a ke starým známým často chodila Arinová.

Tito lidé mi vyprávěli, jak byla likvidována jak ekonomická, tak sociologická věda. Ve 30. letech v Akademii věd existoval buď jeden nebo dva ústavy agrárního profilu (přesný název si nepamatují). Jednou - buď v r. 1934 nebo 1935 pracovníci ústavu přišli do práce jako obvykle a na dveřích viselo oznámení, že příští dva-tři dny bude ústav uzavřen kvůli naléhavým opravám, takže pracovníci mají zůstat doma. V uvedeném termínu se dveře ústavu opět otevřely, avšak když lidé přišli do svých místností, zjistili, že byly vyprázdněny všechny stoly a skříně. Zmizelo všechno do posledního kousku papíru: informace, posbírané při průzkumech, sociologické ankety, údaje z jejich zpracování, připravované zprávy, články a disertace.

Byla to mohutná akce, není-liž pravda? Vždyť to byl celý vědecký ústav, přičemž značně známý, vědecky fundovaný a tvůrčí. V jediném okamžiku byl rozvrácen. Sociologie pak byla prohlášena za "buržoazní" vědu a křik stejně jako všechny společenské vědy se stala doménou scholastiky a dogmatizmu.

V.V. Avšak vy jste doposud hovořila nikoliv o příčinách "bídy filozofie", ale spíše o mechanismu jejího vzniku. Jaké sociální faktory přispívaly k zastavení rozvoje a stagnaci společenských věd?

T.Z. Především totalitární povaha politické moci, tvrdé potlačení všech forem pluralitních názorů mimo stranu a nepřípouštění různých názorů uvnitř strany. Hrozné zločiny stalinského režimu měly být co nejdříve pokryty co nejtlustší vrstvou laku. Vznikla naléhavá potřeba v překroucení historie a tedy v uzavření přístupu k historickým pramenům a údajům sociální statistiky. Rozvoj společenského vědomí se stal nebezpečným pro politický systém. V ekonomické oblasti v tomto období nastalo odcizení pracujících od výrobních prostředků a výsledků práce a soustředění hospodářské moci v rukou aparátu. Objektivní analýza ekonomické skutečnosti nebyla nebezpečná pro administrativní systém o nic méně než analýza politického života. Odtud plynula vědomá dezinformace o probíhajících procesech.

Technokratické myšlení v těchto podmínkách stále více vytlačovalo myšlení sociálně-ekonomické. Systém společenských hodnot byl pokřiven. Místo pojmů dobra, spravedlnosti a rovnosti se za kritérium pokroku začalo považovat tempo ekonomického růstu, procenta plnění plánu a tuny vytěžené koks a rudy. Lidé se stále častěji srovnávali se šroubky velikého Systému. Když společenské vědy obětovaly nejdůležitější hodnoty a principy, ztratily právo nazývat se vědou.

Věda bez názvu

V.V. Jaké byly způsoby brzdění rozvoje společenských věd - tedy i sociologie?

T.Z. Proč byly? Stále ještě jsou. Není náhodné, že ve stranických dokumentech posledního období se ozývá znepokojení nad tímto problémem. Mechanizmy brzdění společenských věd, vytvořené ve stalinském a brežněvovském období, jsou známy. Byla to přísná ideologická kontrola obsahu výzkumů, bezpodmínečné podřízení vědy politice, pronásledování všeho nového a tvrdšího, zakázání svobodných diskusí. Bylo to otevřené podporování konformismu a bezprincipiálnosti, rozvracení morálky vědců tím, že si moc kupovala jejich loyaltitu, že vyzvedávala ty, kdo lakovali skutečnost na ráševu, a masově tak hubila tvrdší kadry. Přidejte k tomu zákaz diskutovat o stále dalších a dalších sociálních problémech v tisku, systematické zpříšňování cenzury, faktickou nemožnost publikovat netradiční výsledky, byrokratizaci systému plánování ve vědě a kontroly plnění těchto plánů, odloučení sovětských společenských věd od světového vývoje jak formálně byrokratickou "železnou opeňou", tak i "ideologickou bariérou", která prezentovala všechny zahraniční vědce společenskovědních oborů jako "přísluškovače buržoazie" - a obrázek bude úplný. A to už nemluvíme o zaoctávání vědecko-technické základny společenských věd a o šetrných platech jejích kadrů...

Na konci 50.let, po XX.sjezdu strany se sociologie začala obrozovat pod záštitou ekonomických a filozofických věd. Ale samo slovo "sociologie" ještě bylo vyháněno z vědeckého slovníku, bylo nebezpečné ho vyslovovat nebo o něm psát. Vzpomínám si, že v únoru r.1966 byla do Leningradu svolána první Vsesvazová konference o sociologických problémech. V té době jsem

studovala migraci venkovského obyvatelstva, ale svůj výzkum jsem chápala jako čistě ekonomický a za sociologa jsem se nepovažovala. Když nás však pozvali, rozhodla jsem se jet, protože o sociologii se už hodně mluvilo a bylo zajímavé uvidět "vojenskou přehlídku" jejich sil. Program nebyl předem rozeslán. Když jsme přijeli a ptali se na program, bylo nám řečeno, že co nevidět nám ho rozdají. Ani nápad! Organizační výbor si cosi šeptal a nakonec nám oznámil:

"Program není natištěn a bude hotov až zítra ráno." Ukázalo se, že během noci před konferencí bylo nutno znovu program natisknout, protože na přání nadřazených bylo nutno změnit název konference. Slova "o problémech sociologie" byla nahrazena slovy: "o konkrétních sociálních výzkumech." Pořádat konferenci o problémech "buržoazní" vědy bylo příliš riskantní.

Přežitky takového vztahu k sociologii se v časei projevují i dnes. Například v rámci Akademie věd se jednotlivé ústavy nazývají podle té vědy, pro kterou jsou určeny. Například filozofický, etnografický, historický atd. ústav. Avšak sociologický ústav měl název "Ústav konkrétních sociologických výzkumů" a jen po výnosu ÚV KSSS z 12.6.1988 dostal název "Sociologický ústav".

...

V.V. Proč jedna z nejsilnějších sociologických škol vznikla na Sibiři?

T.Z. Především proto, že Sibiř je daleko od Moskvy - 3000 km. Za druhé proto, že Akademgorodok, kde pracoval náš kolektiv, leží ještě 30 km od Novosibirsku a není možno tam jezdit každý den na každou poradu nebo seminář. Z toho plynulo o něco víc svobody alespoň při ústním projednávání otázek. Za třetí - obklopovali nás znamenití lidé. Bylo tam 22 ústavů: fyzikové, chemici, matematici. Je nutno říci, že akademik Lavrentjev, vědecká postava sibiřské vědy, nemohl vystát filozofy. Nenáviděl je a opovrhoval jimi za to, že svým ideologickým štouráním pohřbili nemalé vědních oborů a zdrželi vývoj mnohých jiných. Zpočátku dokonce prohlašoval: "Ať žádný filozof ani nepáchne do Akademgorodku!" S velkými obtížemi ho přesvědčili, aby je pozval, teprve když se zjistilo, že aspiranti nemají s koho skládat zkoušky z kandidátského minima z filozofie. Ale požadoval, aby se jeho nejbližší spolupracov-

nici zaručili, že přijede solidní vědec a slušný člověk. Výběr byl velmi přísný. Částečně i proto si Akadegorodok zachoval tvrdší myšlenkovou svobodu ve společenských vědách.

(Vynechána analýza situace v Moskvě
a Leningradě)

V.V. Jste jako většina vědců oddána vědě, kterou rozvíjíte. Moje otázka vám bude zřejmě nepřijemná. Ale přesto: nezdá se vám, že sociologie u nás zatím není vědou, ale jen jejím odvarem, hrubou vulgarizací, kde je vědecký přístup nahrazen politickým, ideologickým a jiným? Akademik Fedosejev po několik desetiletí volal po "rozhodném boji s dogmatizmem a proti povrchní vzdělanosti, proti odtrženosti od života? A celou tu dobu různým způsobem "přešival" svoje knihy, protože se snažil přizpůsobit se měnícímu se kurzu. Konjunkturalita byla odměňována vysokými tituly, hodnostmi, laureátství, právem všechny vědy poučovat a tvrdě odrážet názory lidí s odlišným přesvědčením.

F.Z. Do jisté míry máte pravdu, ale chtěla bych rozhodně protestovat, aby z vaničky byla vylita nejen voda, ale i dítě. V sovětských společenských vědách během dlouhých let jejich existence pracovaly dva typy vědců: na jedné straně typ, o kterém hovoříte, a na druhé straně typ zásadový a kvalifikovaný, který dokonale ovládal současnou techniku výzkumu, který umí odhalit skutečné zákonitosti vývoje a který nehoďlá potlačit hlas svého svědomí při formulaci vědeckých závěrů. Uvedu jen některé: filozofy Loseva a Mamardašviliho, literární vědce Bachtina a Lotmana, sociology Levadu a Alexejeve, ekonomy Chanina a Seljunina. Jejich práce se téměř nevydávaly, jejich činnost zůstávala ve stínu. Měli pověst nebezpečných jinověrců. Museli projevit mnoho občanské statečnosti, aby si zachovali vědeckou a lidskou tvář. A díky tomu, že si ji zachovali, jejich hlas je dnes zřetelnější než hlas jiných.

Složitost spočívá v tom, že k tomu, aby vyrostl velký vědec, jsou nutné podmínky a čas. A jak je možno vyrást, jestliže tě bijí po hlavě za každou vyjádřenou myšlenku, zbavují tě práva přednášet a vychovávat diplomanty a aspiranty? Kolik sociologů už uprostřed 60.let mělo vědecké školy a dnes jsou na periferii

vědy, pracují téměř osamoceně a prakticky nemají možnost se projevit!

Hlas "zespodu"

V.V. Chápu, že sociologové potřebují podporu. Ale jakou? Ledaskde jsou sociologické laboratoře zakládány pod ochranným křídlem místního vedení - a tak si to představujete? Vždyť ochrana se zadarmo neposkytuje, ale je třeba si ji vysloužit oddaností a poslušností. Kdo potřebuje "ochočensou" sociologii, ten ji bude i chránit i podporovat, avšak velkých objevů se nedočká... Proto k vytvoření Věsuvazového střediska pro studium sociálně-ekonomických otázek pod vaším vedením mám, řekl bych, zdrženlivý vztah.

F.Z. Proč?

V.V. Jak bych vám to řekl... Život mne naučil nedávěfovat institucionálním neovotvarům. Aby byla země nakrmena, nebyl nutný Agroprom, jak bylo zjištěno, ale "archangelský mušik". Je možné, že k pozvednutí sociologie vůbec nebude zapotřebí vědeckého střediska, ale nějaká jiná svobodnější organizace.

F.Z. Myslím, že oba tyto typy organizace jsou potřebné a vůbec si neodporují. Jedna věc je - holub na střeše - a druhá - vrabec v hrsti. V praktickém životě všichni musíme stát na reálné půdě. V současném světě je zkoumání veřejného mínění svého druhu podnikání, které potřebuje nejen kvalifikované odborníky, ale také budovy, rychlé počítače, spolehlivé komunikační cesty, mohutnou rozanožovací techniku atd. Sotva má smysl čekat, až to vše získají svobodné společenské organizace. A když to získají - tím líp, budou mít možnost skontrolovat objektivitu našich průzkumů a v něčem se jim může hodit naše zkušenost...

(Vypuštěny odstavce, týkající se
techniky dotazníkových akcí)

Chrást a cesta k němu

F.Z. Ve sféře sociologie je teoretické poznání společnosti současně prakticky řešeným úkolem. Kdo jsme? Odkud přicházíme a kam jdeme? Co chceme? Jak je uspořádána naše společnost? Z jakých sociálních skupin a vrstev se skládá? Teprve nyní začínáme čestně odpovídat na tyto otázky. Například - co je socializmus. Nikoli

kasárenský a státní - ale opravdový, ten, který hájil Lenin a který jsme dosud nevybudovali? Ten, který je nazýván SOCIALIZMEM S LIDSKOU TVÁŘÍ, humanistickou a demokratickou společností? Známe už jeho ucelený model, který popisuje všechny základní stránky společenského života v něm?... Zatím ne!

V.V. Aby bylo možno vybudovat cestu k chrámu, je třeba vědět, kde je chrám.

T.Z. Ano. Dnes hlavní sociální objednávka pro naše společenské vědy je - postavení modelu chrámu a nalezení cesty k němu. Tento typ sociální objednávky, jak se zdá, je sovětským vědcům adresován poprvé. A znovu se musíme obdivovat správnosti Leninovy myšlenky o tom, že jestliže nebudou řešeny obecné otázky, pak při řešení partikulárních budeme znovu narážet na ostré hrany a kupředu se nedostaneme. Co se týče vědeckých doporučení, pak je třeba vidět, že budou tím spolehlivější, čím efektivnější dokážeme rozvíjet sociologickou teorii.

(Na konci vypuštěn odstavec Duše obyvatelstva.
Nevstupovat bez zaklepání)